

PATOGRAFI

Författaren Franz Kafka kämpade med tuberkulosen under de sju sista åren av sitt liv, mellan 1917 och 1924. I sitt senare författarskap dokumenterade han upplevelsen av sjukdomen, reflekterade över den och dess ursprung och skrev därmed sin egen patografi, långt innan begreppet existerade som litterär genre. Porträtten här intill togs med jämna mellanrum mellan 18- och 40-årsåldern.

Inbillningens värld, sjukdomens verklighet

Ett bidrag till Franz Kafkas patografi

När Franz Kafka vaknade tidigt en morgon i början av augusti 1917 gjorde han en obehaglig upptäckt. I ett brev till sin dåvarande fästmo Felice Bauer beskrev han några veckor senare händelsen.

»Två dagar efter mitt senaste brev, det vill säga för exakt fyra veckor sedan, drabbades jag ungefär klockan fem på morgonen av en lungblödning. Ganska kraftig, i tio minuter välld blodet fram ur strupen, jag trodde aldrig att det skulle ta slut« [1].

Några veckor efter blodstörtningen gick Kafka, i sällskap med sin vän Max Brod, till en läkare som slog fast att han led av »tuberkulos i båda lungspetsarna« [2]. För Franz Kafkas far var det ingen tvekan om vad som hade orsakat sonens sjukdom. Tuberkulosen var naturligtvis ett resultat av den fuktiga och

kylslagna lägenheten på Marktgasse 15 i västra Prag, dit Franz hade flyttat några månader tidigare i förhoppning om att finna lugn och ro för sitt författarskap [3]. Självt var han emellertid övertygad om att sjukdomens rötter sträckte sig betydligt djupare än så. I ett brev till vännen Milena Jesenská konstaterade han senare:

»Jag är sjuk i själen, lungsjukdomen är bara en själssjukdom som har svämmat över« [4].

Knappt sju år efter sjukdomsutbrottet låg Franz Kafka för döden på sanatoriet i Kierling utanför Wien, besegrad av tuberkulosen vid en ålder av 40 år.

Vad som här följer är ett bidrag till Franz Kafkas patografi. En sammanställning av hans egen dokumentation och reflexion kring ursprunget till den tuberkulos som drabbade honom i augusti 1917. Självt var Kafka ovetande om patografin som litterär genre. Det skulle dröja ända till 1950-talet innan de första renodlade patografierna dök upp på den amerikanska bokmarknaden och ytterligare tio år innan genren kom att uppmärksammas i Sverige [5]. Sjukdomen var heller aldrig ett uttalat ämne i Kafkas litterära konstnärskap. Däremot var den en oundviklig del av det ramverk som formade villkoren för hans sista sju år i livet. I brev, dagboksanteckningar, noveller och litterära utkast återfinns, om än fragmentariskt, spillrorna av en sjukdomsberättelse. Spillror som med lite hjälp låter sig fogas samman till något

■ EN SERIE OM MEDICAL HUMANITIES

Läkartidningen publicerar artiklar med ursprung i examensarbeten som görs av läkarstuderande på kursen i »medical humanities« på läkarprogrammet i Lund. Föreliggande text är färdigställd av författaren i samarbete med kursens initiativtagare och ledare, professorn i litteraturvetenskap, Anders Palm.

som faktiskt kan göra anspråk på att vara ett bidrag till Franz Kafkas patografi.

Vid tidpunkten för Kafkas insjuknande var orsaken till tuberkulos inte längre någon gåta för den medicinska vetenskapen. År 1882 hade Robert Koch upptäckt tuberkelbakterien och kartlagt dess koppling till den fruktade sjukdomen [6]. Tuberkulosen var emellertid varken avmystifierad eller avstigmatiserad. Långt därifrån. I själva verket gick spekulationens vågor höga i början av 1900-talet kring tuberkulosens eventuella ärftlighet och vilken roll ett otyglat sexuellt leverne spelade i sjukdomens patogenes. En uppfattning som förekom, även inom medicinska kretsar, var att patienter med tuberkulos borde undvika att gifta sig och bilda familj [7]. Den naturvetenskapliga förklaringsmodellen för tuberkulosens etiologi omgavs med andra ord alltjämt av en levande diskussion och ett betydande tolkningsutrymme 35 år efter Kochs upptäckt.

Trots att Franz Kafkas morbror Siegfried själv var läkare hyste Kafka aldrig någon större tillförsikt till läkarvetenskapen [8]. Om detta vittnar exempelvis en incident från 1912 då en av Kafkas systrar tillfälligt insjuknade och en läkare tillkallades. Kafka skrev i dagboken:

»Dessa läkare gör mig så upprörd! Affärsmässigt tvärsäkra och så okunniga i läkekonsten att de utan sin affärsmässiga tvärsäkerhet skulle stå som skolpojkar vid sjuksängarna« [9].

Det skönlitterära läkarporträtt Kafka tecknar i novellen »En läkare på landet« ger inte heller någon särskilt hedrande bild av läkarkåren. Läkaren i novellen beskrivs överlag som en trött och empatifattig figur. »Att skriva recept är lätt, men att i andra sammanhang komma överens med folk är svårt«, konstaterar läkaren under ett hembesök hos en ung patient som först inte verkar lida av något värre än dålig blodcirkulation till följd av för mycket kaffe. När patienten emellertid minuten senare dör tvingas läkaren fly naken ut genom ett fönster bort från en alltmer fientligt inställd folkmassa [10].

För att bättre förstå Kafkas syn på tuberkulosens natur bör man således inte utgå från skolmedicinens kunskapsläge vid tidpunkten för hans insjuknande. Snarare bör man vända blicken åt det som verkligen intresserade Kafka. Dit hörde inte minst det tidiga 1900-talets strömningar inom filosofi och psykologi. Som ung student i juridik vid universitetet i Prag var Kafka under två år en flitig besökare hos den sk Brentanocirkeln. Det var ett sällskap som varannan vecka träffades på Café Louvre för att diskutera den tyske filosofen Franz Brentano (1838–1917). I fokus för Brentanos filosofi stod tanken att fysiska fenomen i tillvaron är underkastade den psykiska upplevelsen av verkligheten. Kafkakännaren och översättaren Hans Blomqvist skriver sammanfattande om Brentanos lära:

»[...] det som är verkligt för medvetandet är verkligt. Han [Brentano] bryr sig inte om huruvida det som upplevs som verkligt dessutom motsvaras av en av medvetandet oberoende yttre verklighet som orsakar upplevelsena« [11].

Att Kafka lät sig inspireras av Brentanos idéer är tämligen väl kartlagt; därom vittnar bland annat

FÄSTMÖN

Felice Bauer var Kafkas fästmö under många år. Att paret aldrig gifte sig kan ha berott på författarens allt svårare sjukdom. Här ses de tillsammans på en bild tagen i Budapest i början av juli 1917.

den samling aforismer som Kafka skrev hösten 1917 [12]. Men kanske var det också så att Brentanos verklighetsuppfattning kom att avspeglas i Kafkas syn på sjukdomens natur. I ett brev från 1920 till Milena Jesenská uttrycker Kafka sin principiella uppfattning:

»Alla dessa föregivna sjukdomar, hur sorgliga de än verkar, är trosfrågor, den nödställda människans förankring i något slags moderlig jord [...]« [13].

Föreställningen om fysisk sjukdom som sprungen ur den själsliga tillvaron tycks ha intagit en central position i Kafkas sjukdomsfilosofi. Till Max Brod skriver han:

»Det finns bara en sjukdom, varken mer eller mindre, och denna enda sjukdom jagar läkarvetenskapen blint som man jagar ett djur genom ändlösa skogar« [14].

Denna metafysiska syn på sjukdom gällde också i högsta grad Kafkas egen tuberkulos, som han ansåg framför allt bottnade i det själsliga tumultet i hans

FRANZ KAFKAS FÖRFATTARSKAP

Franz Kafka gör författardebut med »Betraktelse«. Skriver novellerna »Förvandlingen« (1915) och »Domen« (1916). Påbörjar romanen »Den försvunne«.

1914 Skriver novellen »I straffkolonin« (1919) samt romanen »Proces-sen«.

1917 Skriver flertalet av novellerna till »En läkare på landet« (1920).

1922 Påbörjar romanen »Slottet«.

1923 Skriver flertalet av novellerna till »En svältkonstnär« (1924).

1924 Franz Kafka avlider.

inre. Ett tumult som i sin tur hade sitt ursprung i framför allt två relationer, båda outhärdligt slitsamma. Hans egen far, Hermann Kafka, var den ene. Hans första fästmö Felice Bauer den andra.

Franz Kafkas förhållande till sin far, köpmannen Hermann Kafka, hör till de mer omskrivna fadersrelationerna i litteraturhistorien. Den främsta källan till kunskap i ämnet härrör från det 45 sidor långa »Brevet till fadern« som Kafka författade drygt två år efter sjukdomsutbrottet. I detta brev gjorde han en gång för alla upp med sin far. Hermann beskrivs i brevet som en despotisk härskare. Ett familjeöverhuvud inom vars maktsfär den övriga familjen i allmänhet och Franz i synnerhet levde sitt liv, förtvivlat oförmögen att slå sig fri. Så skriver han t ex om sin barndom:

»På den tiden hade jag ständigt behövt uppmunt-
ran. Redan åsynen av Din kropp fick mig att känna
mig nedtryckt. Jag minns exempelvis när vi skulle
klä av oss i badhytten. Jag mager, svag och klen, Du
stor, stark och bredaxlad. Redan inne i hytten kände
jag mig ynkelig, inte bara inför Dig utan inför hela
världen, ty för mig var Du alltings mått.« [15].

Det fanns egentligen bara en sfär i livet där Franz
kände att han lyckades skaffa sig en smula respit
från faderns inflytande, nämligen i sitt författars-
skap. Hermann var fullständigt ointresserad av so-
nens skrivelser, vilket tycks ha gett Franz en känsla
av att han i skrivandet:

»[...] faktiskt hade lyckats uppnå en viss självstän-
dighet gentemot Dig, även om det hela påminde lite
om när en mask blir trappad bakifrån, sliter sig loss
med främre delen av kroppen och släpar sig åt sidan«
[16].

Just i den känsla av reservationslöst tvivel över
den egna personen som fadern in jagade i honom låg
enligt Franz Kafka en viktig förklaring till sjuk-
domsutbrottet 1917. Nämligen i den hypokondriska
inställning till sin kropp som blev en konsekvens av
detta tvivel.

»Jag var inte säker på någonting utan måste stän-
digt söka bekräftelse på min existens, och eftersom
det i själva verket inte fanns något som var min oför-
ytterliga egendom [...] blev jag naturligtvis osäker
även på det allra mest näraliggande, nämligen den
egna kroppen; [...] jag blev klen till växten och be-
traktade det som rena underverket att det överhu-
vudet var något som ännu fungerade i min kropp,
exempelvis matsmältningen, men glädjen över detta
var tillräckligt för att den genast skulle börja krång-
la, därmed öppnades också portarna för allsköns hy-
pokondriska föreställningar och till slut fick den

VÄNINNAN

Milena Jesenská, – Franz Kafkas förtrogna och mottagare av många brev från författaren.

SISTA ÅREN

Berlinskan Dora Diamant var Kafkas livskamrat under de sista åren och vittne till hans alltmer utsiktslösa kamp mot tuberkulosen.

övermänskliga ansträngningen i samband med mina giftermålsplaner blodet att välla fram ur lungorna [...]« [17].

Den förklaring av tuberkulosen som Kafka återkom till allra oftast var emellertid den som bottnade i relationen till hans första fästmö Felice Bauer. I augusti 1912 träffades Kafka och Felice hemma hos Max Brod i Prag. Eftersom Felice var bosatt i Berlin inledde de en relation som i allt väsentligt baserade sig på ett intensivt brevskrivande. Under de fem år, och två förlovningar, som relationen varade brottades Kafka ständigt med oförmågan att övertyga sig själv om möjligheten att gifta sig utan att samtidigt tvingas ge upp författarskapet. Vid upprepade tillfällen betonade han att livets främsta mål var att slå sig till ro och bilda familj [18]. Men samtidigt var han vigd åt författarskapet. Utan litteratur saknade livet fullständigt mening.

»Mitt liv handlar, och har i grund och botten alltid handlat om olika försök att skriva, i allmänhet misslyckade sådana. Men så fort jag inte kunnat skriva har jag legat där på marken och skräpat, färdig för sophögen« [19]

I Kafkas inre pågick således en kamp. En strid mellan två oförenliga livsmål; mellan författaren Kafka och familjefadern Kafka. En föräning av denna kamp får man redan tre år före sjukdomsdebuten då han i ett brev till Felice tillkännagav:

»Inom mig har jag alltid haft – och har fortfarande – två själar som strider med varandra. Den ene är i stort sett sådan som Du vill ha honom [...] Den andre däremot tänker enbart på sitt arbete [...]« [20].

Och i ett brev till Felice några veckor efter sjukdomsutbrottet återkommer Kafka till denna inre kamp:

»Blodet kommer inte från lungan, utan från ett välriktat hugg som en av de stridande utdelat« [21].

Vid sjukdomsutbrottet var Kafka och Felice förlovade med varandra för andra gången. Förhållandet saknade emellertid verklig passion, och man får närmast en känsla av att Kafka såg tuberkulosen som en välkommen anledning att slutgiltigt bryta med sin fästmö. Så skedde verkligen också ett drygt halvår senare under förevändning från Kafka att han nu som tuberkulös var oduglig som äkta make [22]. Tre

KAFKA – EN BIOGRAFISK ÖVERSIKT

Franz Kafka föddes i Prag den 3 juli 1883 som äldsta barnet i en judisk familj. Fadern Hermann var innehavare av en butik där också modern Julie arbetade. Efter studier i juridik försörjde sig Kafka som tjänsteman på ett halvstatligt institut i Prag ända fram till förtidspensioneringen 1922. Skrev gjorde han framför allt sent på kvällarna och långt in på nätterna. Vid sjukdomsutbrottet 1917 hade Kafka publicerat flera verk. Som författare var han allttjämt relativt okänd för den breda allmänheten, men förtjänstfullt uppskattad inom en smalare litterär krets. Hans författarskap hade redan uppmärksamats av bland andra filosofen Martin Buber och författarna Robert Musil och Rainer Maria Rilke.

år senare ger Kafka den kanske mest gripande beskrivningen av sjukdomsutbrottet.

»Det förhöll sig så att hjärnan inte längre kunde bära all sorg och smärta som ålagts den. Den sa: 'jag ger upp, men finns det någon annan här som har intresse av att hålla det hela vid liv kan han överta en del av mina bördor så kanske det går ett tag till'. Då anmälde sig lungan, mycket att förlora hade den väl inte« [23].

Efter en längre tids sjukledighet återgick Kafka våren 1918 till sitt arbete som juridisk tjänsteman i Prag. Hans hälsa pendlade under de närmast följande åren upp och ned innan den så småningom försämrades så mycket att han tvingades till förtidspension i juli 1922. Samma år förkunnade han med uppgivenhet i dagboken:

»Det är fullt av påbörjade radier i den imaginära cirkelns mittpunkt, det finns ingen plats längre för nya försök [...]« [24].

Men ett till försök skulle Kafka få. I augusti 1923 for han till semesterön Müritz vid Nordsjön i sällskap med sin syster Valli. Han träffade där den 15 år yngre berlinskan Dora Diamant, och de fattade omedelbart tycke för varandra. Några månader senare skriver Kafka i ett brev till Milena Jesenská:

»I slutet av september for jag så till Berlin, [...] Vad själva resan beträffar, så företog jag den med uppbyggande av mina sista krafter, eller snarare utan några som helst krafter, fullständigt färdig för begravning« [25].

Tiden i Berlin blev kanske Kafkas allra lyckligaste [26]. Mitt under den tyska mellankrigstidens allra värsta hyperinflation levde han och Dora Diamant tillsammans som nyförälskade. Dora beskrev långt senare Kafka som en oöverträffad livsnjutare, en person fylld av en osviklig förmåga att uppfatta världens skönhet och en lika stor sårbarhet inför dess brutalitet [27]. Den tidigare så plågsamma själsliga kampen inom Kafka var som bortblåst. När han inte studerade hebreiska eller låg till sängs i feberfrossa ägnade han dagarna åt sitt författarskap. I novellen »Boet« som tillkom under tiden i Berlin förkunnar Kafka:

»Jag har byggt färdigt mitt bo och det verkar som om det blivit lyckat [...] Där sover jag lugnt och stilla,

EN BOSTAD

Kafka hade just flyttat in i Schönborn-palatset nedanför borgen Hradschin i Prag när han i augusti 1917 drabbades av en kraftig lungblödning. Det var ett säkert tecken på hans allt längre skridna tuberkulos.

GRAVEN

Franz Kafkas grav finns på Strasnitzkyrkogården i Prag. Även hans far och mor begravdes där 1931 respektive 1934.

tillfreds med livet, belåten med att ha uppnått mitt mål, ett eget hem« [28].

Att Kafkas tid på jorden var utmätt blev dock allt tydligare. Under vintern och början av våren kopplade tuberkulosen sitt slutgiltiga grepp. Ständig feber, fallande vikt och en hosta som stegvis blev alltmer outhärdlig. På Markus Hajeks klinik i Wien kunde man i april 1924 till sist konstatera att Kafkas struphuvud hade angripits av sjukdomen och att ingenting längre fanns att göra. Kafka begav sig då vidare, hela tiden i sällskap med Dora, till den sista anhalten, sanatoriet i Kierling. I början av maj skriver docent Oscar Beck:

»I går kallades jag till Kierling av fröken Diamant. Dr Kafka hade mycket svåra smärtor i struphuvudet när han hostade. [...] Jag kunde konstatera en tuberkulös process med detritus i struphuvudet, vilken också har spritt sig till en del av struplocket. I ett sådant fall kan man överhuvud inte tänka sig något operativt ingrepp, och jag gav därför en alkoholinjektion i nervus laryngeus superior. [...] dr Kafka vad såväl lungorna som struphuvudet beträffar befinner sig på ett stadium där ingen specialist längre kan hjälpa [...]« [29].

En månad senare, den 3 juni 1924 avled Franz Kafka vid en ålder av 40 år i sviterna av den tuberkulosa han insjuknat i knappt sju år tidigare.

På historiska gestalter, om ens någon, har ägt Kafkas förmåga att i ord gestalta sitt inre universum. Kanske finns det, i Kafkas litterära gestaltning av sjukdom och död, ännu i dag någonting om sjukdomsupplevelsens principiella natur att lära för patienten, för den anhörige och för läkaren. I ett brev till Milena Jesenská från 1920 lämnar Kafka följande reflexion kring sin förestående död:

»Blir du rädd när du tänker på döden? Jag är bara fruktansvärt rädd för smärta. [...] Men annars kan man våga döden. Man har helt enkelt blivit utsänd som en av duvorna i Bibeln, inte funnit någon grönska och slinker nu åter in i arkens mörker« [30].

Jonatan Wistrand
läkarstuderande

LÄS MER Referenslista <http://tarkiv.lakartidningen.se>